

Offers in balans

Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)

ANTOON VRINTS *

Tussen dwang en overtuiging

De vraag is al even oud als de mensheid zelf : waarom zijn mensen bereid lijf en leden op het spel te zetten in oorlogen die per slot van rekening veelal niet door henzelf, maar boven hun hoofden door leiders ontketend worden ? Meer nog dan andere conflicten roept de Eerste Wereldoorlog de vraag van het waarom van de blijvende kampbereidheid van soldaten op. Vandaag geldt de eerste wereldbrand immers als een vorm van ‘zinloos geweld’ par excellence. Hoe is het mogelijk, zo luidt vaak de verzuchting, dat soldaten vier lange jaren bereid bleken mee te draaien in de massale slachtpartij die de stellingenoorlog was, zonder dat hun offers op het terrein ook maar iets leken te veranderen ?

In de ons omringende landen neemt de vraag naar het waarom van de blijvende kampbereidheid van de soldaten reeds lang een centrale plaats in de vernieuwde, met antropologische en cultuur-historische concepten bevruchte, historiografie over de Eerste Wereldoorlog in. Van het IJzerfront bleef het echter nog lange tijd stil. De conceptuele achterstand van de Belgische historiografie in verband met de Eerste Wereldoorlog is hier zeker niet vreemd aan. Lange tijd bleef de aandacht

van de Belgische historici die zich met de oorlogservaring van de Belgische soldaten inlieten, eenzijdig gericht op de Frontbeweging als één van de broedkamers van het Vlaams-nationalisme. Met het boek *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918* van de hand van de Brusselse historicus Bruno Benvindo wordt die achterstand met één klap een heel stuk kleiner gemaakt ¹.

Bruno Benvindo's helder opgebouwde en meeslepende boek, – een bewerking van zijn licentiaatsverhandeling –, is als een *case-study* in de ware zin van het woord opgevat. De auteur toetst de Belgische casus aan de internationale historiografie en levert op zijn beurt een originele bijdrage tot het internationale debat. Uitgangspunt van de auteur is een heet hangijzer in de Franse historiografie in verband met de Eerste Wereldoorlog dat hij misschien ietwat gechargeerd uiteenzet. Bleef de grote meerderheid van de soldaten vechten omdat ze uit patriotisme en haat tegen de vijand achter de oorlog en het geweld stonden, zoals de zogenaamde *école du consentement* met Stéphane Audouin-Rouzeau en Annette Becker stelt ? Of is het geen kwestie van vrije wil zoals de *école de la contrainte* verdedigt, maar van dwang binnen het leger als autoritaire instelling ?

1 BRUNO BENVINDO, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918*, (Études sur la Première Guerre mondiale / Studies over de Eerste Wereldoorlog 11), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2005, 185 p.

Aan de hand van een gevarieerd pallet onuitgegeven en veelal onaangeroerde bronnen (zoals dagboeken, brieven en rapporten over het moreel van de troepen) maakt Bruno Benvindo een originele afweging van de diverse factoren die een invloed hadden op het moreel van de Belgische soldaten. Ofschoon de auteur met veel nuance de factoren behandelt die het moreel aantastten, staat toch terecht de vraag centraal naar de wortels van de standvastigheid van de soldaten. Ondanks alle schommelingen van het moreel, werd aan het Belgische front de zin van oorlogsinspanning immers nooit fundamenteel in vraag gesteld. Vaderlandsliefde was bij die vasthoudendheid een factor van belang. Benvindo geeft terecht aan dat het patriotisme van de soldaten niet los kan worden gezien van andere vormen van identificatie (familie, dorp, streek en zelfs beschaving). De vaderlandsliefde van de soldaten had een heel concrete, defensieve inhoud. Het ging er in eerste instantie om hun verwanten en vrienden te bevrijden of te vrijwaren van het Duitse juk.

Hoe concreet de invulling van het patriotisme wel was, blijkt goed uit volgende gelijkschakeling van het vaderland met de betekenisvolle anderen in het frontblad *De Leeuwnaar*: “Gij verdedigt uw Vaderland, dat is, de streek waar gij ieder aangezicht herkent, ieder huis weet staan en ieder weggetje weet liggen, waar gij van kind tot man zijt opgegroeid, waar gij nevens de wieg

uwer kleinen gezongen of op het graf van ouderen geweend hebt, waar de haard gemoedelijker is dan overal elders en waar alles u zoo nauw aan ’t harte ligt. En wat is er schooner en edeler dan voor dit alles op de bres te staan en zich aan de verdediging van hetzelfde te wijden”². Bruno Benvindo signaleert terecht dat doorvechten voor de Belgische soldaten de enige manier was om als een vrij man naar huis te gaan. Bij soldaten in andere legers was dat helemaal anders: enkel het staken van de vijandelijkheden zou hun toelaten naar huis terug te keren.

Verfrissend is de afstand die Bruno Benvindo aanhoudt ten aanzien van het beproefde concept van de *culture de guerre* die in de recente historiografie maar al te vaak als meid voor alle werk opgevoerd wordt. Hij stelt terecht dat het concept door een absolutering van de specificiteit van de cultuur in oorlogstijd een genuanceerde benadering, waarbij zowel aandacht naar continuïteit als naar discontinuïteit uitgaat, in de weg staat. Benvindo geeft op diverse vlakken aan hoezeer bestaande culturele praktijken en normen ook in oorlogstijd doorwerkten. Zo beklemtoont hij dat sociale normen in verband met mannelijke moed en kracht bijdroegen tot het doorzettingsvermogen van de soldaten. Daarnaast wijst hij op de invloed van diepgewortelde noties als geloof, gehoorzaamheid, solidariteit en plicht. Benvindo’s oog voor continuïteit behoedt hem ook voor al te dichotome verklaringsschema’s. Zo verwerpt hij

² *De Leeuwnaar*, 3.1917.

• De laatste loopbrug voor de Duitse linies aan het IJzerfront, december 1916.
(Foto SOMA)

terecht de invloedrijke brutaliserings-
these³.

Ofschoon Bruno Benvindo benadrukt dat de standvastigheid van de Belgische soldaten beantwoordde aan hun eigen aspiraties, waarden en normen, waarschuwt hij er toch voor het belang van de factor ‘dwang’ niet te veronachtzamen. De militaire hiërarchie, repressieapparaat en propaganda droegen het hunne bij om de soldaten in het gewenste gareel te houden.

In dat opzicht was er naar Benvindo’s inschatting geen sprake van een absolute tegenstelling tussen de disciplinaire strategieën van de militaire hiërarchie en de aspiraties van de soldaten. Gehoorzaamheid was immers veelal geen nieuwe ervaring voor de soldaten, maar een gegeven waar ze in het vooroorlogse burgerbestaan zeer vertrouwd mee waren. Benvindo neemt dan ook een genuanceerde middenpositie tussen de *école du consentement* en de *école de la contrainte* in.

3 Zie voor de beperkingen van de notie ‘brutalisering’: BENOÎT MAJERUS & ANTOON VRIJNTS, “De brutalisering voorbij? De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa”, in TOM ZWAAN (ed.), *Politiek geweld, etnisch conflict, oorlog en genocide* (Zestiende Jaarboek van het NIOD), Walburg Pers, Zutphen, 2005, p. 52-74; ANTOINE PROST, “Les limites de la brutalisation. Tuer sur le front occidental, 1914-1918”, in *Vingtième Siècle*, 2004, nr. 84, p. 5-20.

Moreel en moraal

Is Bruno Benvindo nu in zijn opzet geslaagd? Zijn intelligent, goed gedocumenteerd boek vormt een mijlpaal in de Belgische oorlogshistoriografie waar in de toekomst niemand omheen zal kunnen. Een Nederlandse, geïllustreerde versie zou ongetwijfeld op de belangstelling van een groot lezerspubliek kunnen rekenen. Zoals elke geslaagde studie noopt *Des hommes en guerre* niet enkel tot het hanteren van het wierrookvat, maar zet ze vooral aan tot hernieuwde, kritische reflectie. Benvindo geeft aan dat met een veelheid van factoren rekening gehouden moet worden om de standvastigheid van de Belgische soldaten te verklaren. Op zichzelf is dat pleidooi voor nuance en terughoudendheid bij de historische verklaring natuurlijk lovenswaardig. De beklemtoning van de pluriformiteit en de complexiteit van de verklarende factoren houdt echter ook reële risico's in. Ze houdt het gevaar in dat de blik op de samenhang verloren gaat en dat onduidelijk blijft wat nu uiteindelijk de doorslag gegeven heeft. Het loont dan ook de moeite na te gaan of er geen invalshoek bestaat die toelaat de diverse verklarende factoren in een logisch samenhangend geheel te integreren en het bijkomstige van het essentiële te onderscheiden. Het originele denkwerk van de Indiase econoom Amartya Sen in verband met 'levensstandaard' beantwoordt naar mijn smaak aan die voorwaarde. In onderhavige paragrafen wordt een alternatieve interpretatie van de oorlogservaring van de Belgische

soldaten geboden door gebruik te maken van de conceptuele bril van Sen. Empirisch werd daarvoor voornamelijk geput uit de studie van Benvindo en de lectuur van een tiental frontbladjes.

In plaats van de gelijkstelling van de levensstandaard met de voedings- of monetaire waarde van een bepaalde korf verbruiksmiddelen, kiest Amartya Sen voor een soepeler en complexer benadering⁴. Hij definieert levensstandaard in termen van *capabilities* en *functions*, twee weinig elegante woorden die verwijzen naar de mogelijkheden waarover mensen beschikken om in hun diverse persoonlijke behoeften te voldoen. Levensstandaard draait dus in Sens ogen om de beschikbare mogelijkheden op verschillende niveaus die mensen in staat stellen om te functioneren. Nu kunnen die mogelijkheden niet worden gereduceerd tot het bereiken van een kwantitatief strikt uitgebalancheerde reeks goederen en diensten. Sen vat welzijn, *well-being*, ruimer op dan welvaart. Naast materiële zijn ook immateriële dimensies van belang. Mogelijkheden en functies krijgen bovendien pas betekenis door de concrete inschatting en beleving ervan door mensen. Daarin ligt de originaliteit van Sens bijdrage tot het levensstandaarddebat: hij wijst nadrukkelijk op de morele dimensie van een debat dat voorheen vrijwel exclusief in sociaal-economische termen gevoerd werd. Of mensen hun levensstandaard aanvaardbaar achten, hangt niet alleen samen met het behalen van een bepaald consump-

4 AMARTYA SEN, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford, 1981. Voor Amartya Sens belangrijkste denkwerk zie GEOFFREY HAWTHORN (ed.), *The standard of living*, Cambridge, 1987; MARTHA NUSSBAUM & AMARTYA SEN (ed.), *The Quality of Life*, Oxford, 1993.

tiepeil, maar bovenal met de perceptie of de afstemming van de diverse aanspraken binnen een samenleving rechtvaardig geschiedt of niet. Mensen zijn ook bereid hun persoonlijke aanspraken terug te schroeven, deprivaties te ondergaan, voor collectieve doeleinden, het algehele *well-being* op de lange termijn. De voorwaarde hiertoe is dan wel dat de perceptie bestaat dat de inspanningen rechtvaardig verdeeld worden.

Wie wil begrijpen waarom de Belgische soldaten bereid bleken jarenlange beproevingen te doorstaan, moet vanuit het perspectief van het denkraam van Amartya Sen op zoek gaan naar de betekenisgeving van die deprivaties door de betrokkenen zelf. Zulks kan enkel door de reconstructie van de specifieke morele inschatting van de context waarbinnen die offers gebracht moesten worden. De soldaten ontwikkelden een specifiek moreel referentiekader waarin zij hun oorlogservaringen een plaats gaven. Het moreel van de soldaten was in laatste instantie afhankelijk van de morele inschatting die zij vanuit dat kader maakten van de oorlogstoestand.

Hoe zag het morele referentiekader van de Belgische soldaten er nu uit? Om te beginnen dient te worden benadrukt dat de Belgische soldaten zich zeer goed bewust waren van de deprivaties die zij moesten ondergaan. Honger, kou, modder, verwonding, dood, ziekte en de afwezigheid van verwanten waren telkens weer aan de orde. Toch waren zij bereid die beproevingen te doorstaan omdat zij er zinvolle offers in zagen voor een hoger doel, namelijk de bevrijding van het bezette land en de terugkeer in de vertrouwde (familie) kring. De

aanwezigheid van de bezetter in het land werd als een gevaar voor het algehele *well-being* van de bevolking gezien en was dus een offer waard. De deprivaties van het frontleven werden mede geslikt omdat bij de soldaten de perceptie zeer krachtig was dat de bevolking in het bezette land er nog slechter aan toe was dan zijzelf. Het nieuws over de Duitse wreedheden, de honger en de wegvoeringen van arbeiders sterkte de soldaten in de idee dat ze bereid moesten zijn op hun tanden te bijten om hun naasten te bevrijden. De vastberadenheid om door te vechten bleef overeind omdat binnen het referentiekader van de soldaten het onzekere lot van het bezette land een moreel oriëntatiepunt vormde. Het besef dat niet alleen zij deprivaties moesten ondergaan, verhoogde de algehele perceptie van legitimiteit van de oorlogsinspanning.

De deprivaties van de oorlog lagen ten grondslag van een krachtig sentiment van zelfbewustzijn onder de soldaten. Van het ondergaan lijden ging met andere woorden een identiteitsbepalende werking uit. Gezien de Rooms-katholieke achtergrond van het gros van de soldaten, is het niet verwonderlijk dat de bereidheid om deprivaties te ondergaan voor een hoger doel, in religieuze termen geduid werd. Lectuur van de frontblaadjes wijst uit dat aan het front een zeer krachtige, haast mystieke, 'offerretoriek' ontstond.

Respect

Ofschoon bij de soldaten het geloof in de legitimiteit van de oorlogsinspanning bleef bestaan, zijn er ook indicaties dat onder gewijzigde omstandigheden de balans de andere richting had kunnen

uitgaan. Muiterijen en desertie op grote schaal in andere legers tonen aan dat een alternatieve ontwikkeling zeer wel mogelijk was. De offerbereidheid van de soldaten was geen vanzelfsprekende aangelegenheid. Voorwaarde hiertoe was de perceptie dat recht aan hun offers gedaan werd, wat nog eens wijst op het zelfbewustzijn van de soldaten. Zulks sluit aan bij Amartya Sens nadruk op het belang van de notie 'rechtvaardigheid'. Het door Bruno Benvindo gesignaleerde verlangen onder de soldaten naar de erkenning van hun offer door de niet-strijders, wijst duidelijk in die richting. De vaststelling dat het gros van de Belgische soldaten bereid bleef voort te strijden, wijst er dus op dat zij ervoeren dat er al bij al recht gedaan werd aan hun deprivaties. Mocht er bij de Belgische soldaten de perceptie ontstaan zijn dat er geen recht gedaan werd aan hun offers, had dat het moreel van de troepen fundamenteel kunnen ondergraven. Hoewel het in het Belgisch leger eigenlijk nooit zover gekomen is, wijzen elementen uit het specifieke morele referentiekader dat de soldaten achter de IJzer ontwikkeld hadden, er duidelijk op dat de balans naar de andere kant had kunnen doorslaan.

Wat verstonden de Belgische soldaten nu onder respect voor hun offer? Ten gronde kwam het neer op een verlangen naar erkenning en rechtvaardigheid. De soldaten waren bereid de deprivaties van het front te ondergaan zolang ze de perceptie hadden dat andere Belgen in het leger of het onbezette gebied ook van hun kant offers brachten of ten minste geen voordeel haalden uit de oorlog. De opstelling van individuen of groepen die dat niet deden, werd als een gebrek aan respect ten aanzien van het offer van de soldaten

ervaren. Tegen de achtergrond van het 'lijden' van de soldaten, werd het 'genot' van anderen als erg ongepast gezien. Negatief geformuleerd: onder de soldaten die zich zeer goed bewust waren van de deprivaties die ze moesten ondergaan, bestond algehele intolerantie ten aanzien van iedere vorm van priviligiëring of profitaariaat. Woekerende boeren uit de Westhoek die zich verrijkten, terwijl de soldaten hun leven veil hadden voor de bevrijding van het vaderland, konden zo op weinig sympathie rekenen. Binnen het leger gold hetzelfde voor de zogenaamde *embusqués*, ongeveer een derde van de Belgische troepenmacht dat zich bestendig veilig achter de frontlinie bevond. Ook het officierencorps werd vaak tot die categorie gerekend. De officieren werd verweten dat ze achter het front een luxe eventje leidden en zich onttrokken aan elk gevaar, terwijl de gewone piot de deprivaties van het frontleven moest doorstaan en zijn leven in de waagschaal wierp. Volgende brief van een soldaat die door Bruno Benvindo aangehaald wordt, geeft duidelijk de perceptie van onrechtvaardigheid weer: "*Le mess du major (...) est un bouge où la plupart des nuits se terminent par une saoulerie générale. (...) Le lieutenant C. court les cafés, lutine les filles et se saoule avec les hommes. Ce sont ces officiers qui ne feront rien pour améliorer le sort du soldat, qui vivent dans de meilleures conditions que les nôtres et qui sont les premiers à partir à l'arrière. Pour une simple hernie, ils se font évacuer*" (p. 102). Het 'genot' van de officieren is des te infamer omdat het afsteekt tegen het 'lijden' van de soldaten.

De deprivaties die de bevolking uit het bezette land moest ondergaan, sterkten, zoals gezegd, de beslistheid van de IJzer-

soldaten om vol te houden, aan. Op het eerste gezicht lijkt het dan ook vergezocht om ook in het bezette land factoren te zoeken die de soldaten ertoe hadden kunnen brengen de zin van hun offer in vraag te stellen. Bruno Benvindo doet dat in zijn boek ook niet : was het niet evident dat de burgerbevolking zich door het ondergaan van de deprivaties van de bezetting, het offer van de soldaten waardig had getoond? Over het algemeen mag dat dan wel waar zijn, toch sloop er door het langdurige uitblijven van nieuws van thuis, ongerustheid in de rangen van de soldaten over het gedrag van de bevolking in het bezette land. De ontwikkeling van een uitgewerkt verwachtingspatroon bij de soldaten over hoe de bevolking zich in het bezette land diende te gedragen, wijst duidelijk in die richting. Analyse van de frontblaadjes leert dat de soldaten er duidelijke opvattingen op nahielden over de grenzen van het toelaatbare voor de burgers van het bezette land. Ook in dat verband vormde het spectrum 'lijden-genot' de grondslag van het morele referentiekader. Individuen of groepen in het bezette land die in een periode van deprivaties voor de soldaten aan de IJzer en de burgerbevolking, aan de ontberingen ontsnapten of – erger nog – er profijt uithaalden of ertoe bijdroegen, kwamen in een kwaad daglicht te staan. Zij gaven immers blijk van een ergerlijk gebrek aan respect voor het offer van de soldaten.

Profiteurs allerhande konden op weinig clementie van de soldaten rekenen omdat ze zich verrijkten op de rug van de burger-

bevolking, maar evenzeer omdat zij materieel gewin haalden uit de bezetting, terwijl de soldaten zelf hun leven veil hadden voor de bevrijding van het vaderland. De *nouveaux riches*, woekerhandelaars en economische collaborateurs, waren vanuit het spectrum 'lijden'-'genot' regelmatig kop van jut in de frontblaadjes. Niet zozeer rijkdom als zodanig, maar de verrijking in oorlogstijd werd als illegitiem beschouwd zoals uit volgend citaat uit het Naamse frontblad *Vive Nameûr po tot* duidelijk blijkt : “*Notre monde se partage en classes. ‘Les vrais riches’ qui s’appauvrissent chaque jour. Ils sont remarquables de générosité. ‘Les pauvres,’ ils sont légion. ‘Les nouveaux riches’ qu’on reconnaît à leur façon luxueuse de s’habiller*”⁵.

Aangezien ze gestoeld was op onoorbare gronden, werd de opwaartse sociale mobiliteit van woekeraars en economische collaborateurs ontkend door te benadrukken dat zij bij gebrek aan stijl steeds door de mand vielen. Het infame karakter van hun rijkdom werd benadrukt door hun patserige voorkomen (kleding, juwelen) in de verf te zetten. Die patserigheid werd als des te infamer afgeschilderd omdat ze plaatsvond tegen de achtergrond van de deprivaties van de bevolking. In *De Onkerzelenaar* werd bij een beschrijving van de terugkomst van twee economische collaboratrices uit Aalst die band duidelijk gelegd : “Laatst kwamen ze terug opgesmukt, opgepoetst, lijk het echte juffertjes past en vooral lijk het past bij volk dat niet oordeelt hoe men lijdt en weent en hoe het schreeuwend is zijn medeburgers door wraakroepende

5 *Vive Nameûr po tot*, 8.1918.

of loensche handelswijze te tergen”⁶. De woekerende boeren werden zo mogelijk nog sterker geveiseerd omdat hun gedrag rechtstreeks medeverantwoordelijk werd gehouden voor de honger onder de bevolking. Hoezeer hun gedrag wel als een normovertreding werd beschouwd, blijkt wel uit het feit dat de kwalijke geruchten over de hebzucht van de boeren van het bezette land oversloegen op de frontsoldaten. Zo viel in het frontblad *Le Cinacien* te lezen : “*Nous rougissons d’une honte patriotique, en apprenant que certains de ces détrousseurs préfèrent donner leurs pommes de terre à leurs porcs plutôt que de les vendre à bas prix aux miséreux*”⁷.

Maar de normovertreders *par excellence* waren in de ogen van de soldaten vrouwen uit het bezette land die een seksuele relatie aanknoopten met Duitsers. Bekeken vanuit het spectrum ‘lijden’-’genot’, verenigden zij diverse kenmerken van infamiteit in zich. Tegen de achtergrond van het ‘lijden’ van soldaten en bevolking gaven zij zich over aan ‘genot’, aan seksuele pleziertjes. Hun seksuele genot was des te laakbaarder omdat het voortkwam uit contacten met de gehate vijand. Vol morele verontwaardiging werd het plezier dat zij putten uit seks met de vijand geconstrasteerd met het lijden dat de Duitsers bij bevolking en soldaten veroorzaakten. De opsteller van het frontblad *Hemixem-Reeth* bracht deze tegenstelling krachtig

onder woorden : “Zeker kunnen wij ze niet ongestraft laten, wanneer we het geluk zullen hebben naar huis te keeren. Hen, (...) die hun ouden gang voortgaan en zich prijs geven aan de Moordenaars hunner eigene familie - zij immers, met wie zij de korte valsche vreugde genieten, zijn dezelfde, die onze landgenooten laffelijk vermoordden bij de overrompeling, nu onze duurzame landgenoten verdrukken en ons bij de eerste gelegenheid zouden omverschieten”⁸. Een gelijkaardig geluid in *De Diestenaar* : “Zoo ziet men sommige meisjes zich met Duitse vliegers amuzeeren, alhoewel hunne moeder en naastbestaanden door duitse kogels in ’14 gevallen zijn. Droevig !”⁹. Het was dan ook met instemming dat de soldaten vernamen dat de bevolking uit het bezette land evenmin opgezet was met vrouwen die sliepen met Duitse militairen. De triomfantelijke toon waarmee in *De Diestenaar* bericht werd over een collectieve sanctie ten aanzien van een dergelijke vrouw, laat aan duidelijkheid weinig te wensen over : “Op het Grasbosch werd door een 18tal ketelmuziek gevierd omdat eene vrouw te ‘nauwe’ betrekkingen gehad had met een Duitsch. De gebroeders Jef en Alfons van Wesemael uit den ‘Hoeck’ deden daarvoor vier maanden citadellogement. Eene eervolle melding voor die mannen !”¹⁰.

Het onoorbare seksuele gedrag van vrouwen in het bezette land beroerde nog

⁶ *De Onkerzelenaar*, s.d.

⁷ *Le Cinacien*, 9.1917. Zie voor een vergelijkbaar geluid *De Stem uit Opwijk*, 1.1918.

⁸ *Hemixem-Reeth*, 3.1917.

⁹ *De Diestenaar*, 2.1918.

¹⁰ *De Diestenaar*, 12.1917.

sterker dan andere normovertredingen het gemoed van de soldaten, omdat het veel sterker de potentie had hen in hun persoonlijke leven te raken. Vele soldaten hadden immers een vrouw, verloofde of vriendinnetje in het bezette land en met het verstrijken der maanden groeide de ongerustheid over de vraag of ze hen wel trouw zouden blijven. Volgens een aalmoezenier in een frontblad nam die vrees grote proporties aan en werd ze gevoed door geruchten vanuit het bezette land : “... ge kunt niet gelooven, hoe dikwijls ik deze zaken hoor bespreken tusschen onze soldaten. ’t Is niet dagelijks, maar meermaals per dag, dat sommige hunne vrees uitdrukken, over ’t geen ze in hunnen huiskring zouden vinden, wanneer ze thuis komen. En ongelukkiglijk, ’t moet gezegd worden, die vrees wordt al te dikwijls te weeg gebracht door een of ander slechts nieuws door een soldaat uit België ontvangen, en dat lijkt een vuurtje tusschen hen rondloopt”¹¹. In *De payot der taalgrens* vielen gelijkaardige geluiden op te tekenen : “Meer dan eens hoorden we, zinspelend op het gedrag onzer vrouwen en dochters die in het bezette gedeelte bleven : ‘ja, hier staan we te vechten en ons leven ten beste te geven en ginds loopen ze misschien met onze vijanden”¹². Ongetwijfeld misten zulke geruchten hun uitwerking niet op het moreel van de soldaten.

Bruno Benvindo benadrukt terecht dat opvattingen over viriele eer en masculiene

identiteit van cruciaal belang zijn voor een goed begrip van de vasthoudendheid van de Belgische soldaten. Moed en fysieke kracht zijn inderdaad constituerende elementen van het traditionele mannelijke eerbegrip in Europese en mediterrane samenlevingen¹³. De notie dat een man in staat moet zijn de mensen (en dan met name de vrouwen) onder zijn hoede te verdedigen, is dat al evenzeer. Anders dan Benvindo aangeeft, was de mannelijke eer niet exclusief een bron van kracht of doorzettingsvermogen, maar evenzeer een potentiële weke plek in het moreel van de soldaten. Mocht blijken dat de vijand in staat was zich de Belgische (hun) vrouwen toe te eigenen, vormde dit een fundamentele aantasting van de mannelijke eer van de soldaten. Centraal in de traditionele opvatting over mannelijke eer staat het vermogen van de man controle te houden over de seksualiteit van zijn vrouw, zoniet zou hij als een ridicule ‘hoorndrager’ bekend komen te staan. Welke vernietigende uitwerking zulke beeldvorming potentieel in zich droeg voor het moreel van de troepen, behoeft geen explicitering.

Hoe traditioneel het eerbegrip van de Belgische soldaten wel was, blijkt uit het feit dat zij zich wel zorgen maakten over de mogelijke ontrouw van hun vrouw, maar geen graten zaten in overspel van hun kant. De dubbele standaard op seksueel gebied is een kenmerkend onderdeel van het mannelijke eerbegrip zoals dat zoals vanouds in de Europese cultuurkring

11 *Hemixem-Reeth*, 3.1917.

12 *De payot der taalgrens*, 5.1917.

13 Zie voor de evolutie van het mannelijke eerbegrip in Europese en mediterrane context PIETER SPIERENBURG (ed.), *Men and Violence. Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, s.l., 1998. ANTON BLOK, *Honour and Violence*, Cambridge, 2001.

- Lancering van VD-bommen door Belgische militairen aan het IJzerfront tijdens de Eerste Wereldoorlog. (Foto SOMA)

ingekleurd werd. Volgende aanmaning uit het frontblad *Hemixem-Reeth* wijst erop dat de verontwaardiging over het seksuele gedrag van vrouwen uit het bezette land niet noodzakelijk gegrondvest was op seksuele trouw van de kant van de soldaten. “Hen die met dat volkske omgaan ongestraft laten, ware onmogelijk. Maar! Om dit te mogen verrichten, moeten wij ook het recht hebben te spreken. Daarom, beste vrienden, voorts aan het werk voor de verdediging onzer vaderlandsche rechten, opdat wij weldra, met het hoofd fier omhoog, de vuiligheid mogen ruimen uit ons zoo schoon Hemixem. Voorts aan het werk ! Het is te zeggen, ons rein houden,

ons als deftig man gedragen, en met een ijzeren arm, al de bekoringen verstooten, die ons in den put zouden storten, om als eerlijk man weder naar ons ouderlijk huis te mogen keeren. Want ja, wat recht zouden wij hebben anderen te straffen, als wij zelf slecht of slechter handelen dan zij die wij willen oordeelen”¹⁴. Meer nog, succes op seksueel gebied was onder de soldaten een bron van aanzien wat wijst op een traditionele invulling van het mannelijke eerbegrip. Een passage uit een Opwijks frontblad laat in dit verband weinig aan duidelijk te wensen over : “Lachen en spotten met het vrouwvolk ! De schepper van alles maakte de man

¹⁴ *Hemixem-Reeth*, 3.1917.

sterker dan de vrouw. Die sterkte moet hij gebruiken tot bescherming der zwakken, bijzonder de vrouw. (...) 't Is het tegenovergestelde dat dikwijls gebeurt. En is er een schaap misleid, dan gaan ze er mede boffen de verleiders, alsof ze er eene eer in zagen !”¹⁵.

Aalmoezeniers en katholieke intellectuelen aan het front poogden een moderner eerbegrip ingang te doen vinden waarbij ook voor de man seksuele trouw werd vooropgesteld¹⁶. Om hun argumentatie voor wederkerigheid kracht bij te zetten, verwezen zij vaak nadrukkelijk naar de verwachting van de soldaten dat hun vrouw hun trouw zou blijken : “Maar al te waar, dat de alverdelgende oorlog bezig is een edel, een schoon ras, het ras der IJzerhelden te ontaarden, te ondermijnen, te vernietigen; dat brave, deugdzone, een blaam leggen op de eer en de goedheid hunner ouders; dat verloofden verraders zijn geworden, tegenover het eerbare schoone meisje, dat gins aan den overkant van den IJzer van het droomt en snakkend uitziet naar den Zoeten vrededag om zich te werpen met al hare liefde aan den hals van den held ! Zelfs schijnt het waar te zijn dat echtgenooten bezig zijn den heiligen huwelijksband te breken door ontrouw jegens deze, die elken avond, met de kinderkins bidt voor vader”¹⁷.

Genot als zodanig door de bevolking van het bezette land werd door de soldaten in het licht van het eigen offer als hoogst ongepast beschouwd zonder dat er daarom sprake was van profitaat. Publieke feestelijkheden waren uit den boze. Of zoals in het Naamse frontblad *Vive Nameûr po tot* gesteld werd, “*les vrais patriotes (...) restent chez eux*”¹⁸. Met instemming vernamen de opstellers van een Herenthals frontblad dat de jaarlijkse kermis in de bezette stad geen feest was geweest omdat de burgers zich aan deze regel hielden : “'t Was kermis in Herenthals, ja, maar men vierde de kermis in huis, in familie; in eene zaal of twee was het bal..., maar 't waren enkele 'feldgrauen' die dansten... onze jongens zijn in 't leger, en onze dochters zijn te deftig... slechts enkele plichtvergeten meisjes, vreemde schijnt het, en het 'uitschot der stad' (...) deden mee. 't Is geen oogenblik om openbaar kermis te vieren. Dat doen we bij onzen terugkeer”¹⁹. De soldaten verwachtten van de bevolking in het bezette land, uit respect voor hun offer, ingetogenheid in de ruimste zin. Genot was tegen de achtergrond van het lijden van de oorlog uit den boze zoals duidelijk uit volgend citaat uit Hemixem-Reeth blijkt : “... aan de kleederen van het vrouwvolk is het nog niet te zien dat het oorlog is. Ook niet aan de kinema's en de concerten. Als men per

¹⁵ *De Stem uit Opwijck*, 15.5.1917.

¹⁶ Voor de zedelijkheidsoffensieven aan het front zie DANIEL VANACKER, *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000, p. 89 e.v.

¹⁷ *Hemixem-Reeth*, 11.1917.

¹⁸ *Vive Nameûr po tot*, 7.1918 ?

¹⁹ *Herenthals*, 10.1916.

toeval voorbij de kinema komt, zoudt ge afvragen : is het nu oorlog of kermis ? Zooveel volk komt er uit”²⁰.

Op zichzelf wijst al het voorgaande er op dat de soldaten net vanwege hun offer zichzelf morele autoriteit toeschreven ten aanzien van de bevolking van het bezette land. De bevolking moest zich hun offer waardig tonen door ingetogen, sober en onbaatzuchtig de bevrijding af te wachten. Hoezeer de soldaten ervan overtuigd waren dat zij vanwege hun offers morele claims konden maken, blijkt wel uit het feit dat zij zich het recht toedichtten om bij de bevrijding als ‘rechters’ ten aanzien van normovertreders op te treden. Tijdens de oorlog stelden zij hun in de frontblades harde sancties in het vooruitzicht. Zowel woekeraars, collaborateurs als vrouwen die met Duitsers liepen, zouden moeten boeten voor hun daden. In *Vive Nameur po tot* worden de soldaten aangespoord hun gedrag te onthouden tot op de dag van de bevrijding : “*En Belgique, comme de ce côté de l’Yser, beaucoup se sont enrichis au détriment de leurs compatriotes. Souvenons-nous-en !*”²¹. Ook in *Herenthals* klonk de vastberadenheid van de soldaten om te sanctioneren door : “We hooren zoo maar aardige geruchten over het gedrag van sommige vrouwen en meisjes die met den vijand meeheulen en ginder feesten en zich verbeesten terwijl onze jongens hun bloed storten. We hoopen, niet waar mannen, dat die wanschepsels

met den Mof mee naar Duitschland zullen trekken binnen kort. Ze zijn gekend, en ’t ware beter voor betrokkenen dat wij ze niet ontmoeten bij onze terugkomst...”²². Een gelijkaardig geluid vindt men in *Hemixem-Reeth* : “Ook zijn er een 40tal vrouwen naar Boom moeten gaan. Daar hebben zij een boek gekregen en moeten zich nu alle weken gaan laten keuren. Enfin, zij worden behandeld gelijk de vrouwen uit de publieke huizen. (...) ’t Is reeds een eerste maatregel die ons werk na den oorlog zal vergemakkelijken, maat wij hadden liever gezien dat ze ‘dat volkske’ naar Duitschland gestuurd hadden in plaats van de jonge mannen, daar waren zij beter op hun plaats geweest en wij zouden ons later gee kwaad bloed meer moeten maken”²³. Overigens werd het zelfbeeld van de soldaten als rechtmatige ‘rechters’ gedeeld door de burgerbevolking²⁴. Bij de bevrijding ging zij er van uit dat het de soldaten vanwege hun offer toekwam overtreders van de morele codes die het leven in het bezette land reguleerden, te sanctioneren. De soldaten werden door de bevolking bewust bij de sancties ingeschakeld.

Vanuit het bewustzijn dat ze bereid waren het hoogste offer te brengen voor de bevrijding van het vaderland, konden de soldaten evenmin enige tolerantie opbrengen voor iedere vorm van bijkomende deprivatie die in hun ogen vermijdbaar was. Bruno Benvindo benadrukt terecht

20 *Hemixem-Reeth*, 9.1917.

21 *Le Cinacien*, 9.1917.

22 *Herenthals*, 8.1917.

23 *Hemixem-Reeth*, 4.1917.

24 Zie ANTOON VRINTS, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 2005, p. 443-444.

dat zij zulks beschouwen als een vorm van lijden waarvan zij de zin niet inzien. Zo is het geenszins toevallig dat de tijdelijke inzinkingen van het moreel veelal voorkwamen bij periodieke schaarste van aardappelen. Onderzoek heeft uitgewezen dat de bereidheid van de Duitse burgerbevolking om offers te brengen op het altaar van de oorlogsinspanning tijdens de Eerste Wereldoorlog, structureel ondergraven werd door de perceptie dat in de algehele afweging van de prioriteiten onvoldoende rekening gehouden werd met hun aanspraken op voedsel²⁵. Gezien de al bij al behoorlijke ravitaillering kwam het in het Belgisch leger nooit zover, maar het Russische voorbeeld geeft aan welke vernietigende uitwerking een structureel voedseltekort op het moreel der troepen uitoefenen kan.

Ook immateriële, overbodig geachte deprivaties konden het moreel aantasten. De door Bruno Benvindo gesignaleerde weerzin van de soldaten tegen de militaire tucht, dient niet zozeer geïnterpreteerd te worden als een bewijs dat de soldaten ‘burgers-in-uniform’ bleven, maar bovenal als een indicatie dat de soldaten weigerden bovenop de moeilijke condities die zij al moesten doorstaan, ook nog es extra overbodig geachte deprivaties te aanvaarden. Dat gold temeer doordat de tucht veelal uitging van beroepsofficieren en rijkswachters die toch als bekend stonden als *embusqués*, mensen die niet in de deprivaties van de oorlog deelden. Hun engagement als *mangeurs d’argent* werd bovendien een stuk minder zuiver geacht

dan dat van de soldaten die ‘belangenloos’ hun plicht vervulden. In andere legers steigerden de soldaten bij offensieven zonder enig perspectief op succes die zij als een overbodige deprivatie ervoeren, terwijl ze wel bereid waren en bleven de defensie te schragen. De vaststelling dat het Belgisch leger, relatief gezien, in geringe mate met desertie of muiterij af te rekenen had, houdt zeker verband met de beslissing van koning Albert I om zijn leger niet bij zulke offensieven te betrekken. De koning wist zodoende zijn populariteit onder de soldaten en daarmee ook de legitimiteit van zijn gezag te vrijwaren. Wat in dit verband ook zeker meespeelde, was het besluit van de koning en koningin om “het lot van hun soldaten te delen” door in tegenstelling tot de Belgische regering in Le Havre de nabijheid van het front nooit te verlaten. In het licht van het belang dat de soldaten hechtten aan rechtvaardige distributie van de deprivaties, was deze symbolische geste erg intelligent.

Ook de taaldiscriminatie aan het front kan als zo’n overbodig geachte extra deprivatie die veel kwaad bloed zette, beschouwd worden. Recent hebben historici er zich over verwonderd dat de taalkwestie zulke onvrede kon wekken tegen de achtergrond van de talloze doden die aan het front vielen. Is er hier, zo luidt duidelijk de ondertoon, geen sprake van overreactie om een mineur detail in een dramatische context? Afgezien van de moralistische toon van zulke opmerkingen, is het maar de vraag of zij ten gronde opgaat. Uit de antropologie is het bekend dat net heel

25 JAY WINTER, “Paris, London, Berlin 1914-1919 : capital cities at war”, in JOY WINTER & JEAN-LOUIS ROBERT (eds.), *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge, 1997, p. 3-24.

kleine verschillen als sociaal erg betekenisvol ervaren worden en bijzonder veel conflictstof in zich dragen²⁶. De flaminganten uit de overwegend rurale, katholieke middengroepen ervoeren de opstelling op taalgebied van het francofone, overwegend vrijzinnig en stedelijk officierenkorps als een reële vernedering aan, net omdat zij hen sociaal nabij waren. De ergernis over de taaldiscriminatie kan niet worden begrepen zonder rekening te houden met de specifieke context van het front: het besef levensgevaar te lopen, maakte van elke ogenschijnlijk bijkomstige vernedering die voor de oorlog wellicht getolereerd zou worden, een onverteerbare deprivatie. Zeker bij de flamingantische, katholieke intellectuelen die zeer sterk doordrongen waren van de ‘offerretoriek’, was de tolerantie hiervoor gering²⁷.

Besluit

Wie wil begrijpen waarom de Belgische soldaten aan het IJzerfront, ondanks alle deprivaties, jarenlang bereid bleven door te zetten, moet kijken naar de aspiraties, waarden en percepties van de soldaten zelf. Zij zagen in de deprivaties die ze moesten doorstaan een offer voor een hoger goed: de bevrijding van land en bevolking van een ernstig gevaar voor de algehele *well-being*, namelijk het juk van de Duitse bezetter. Voor de Belgische soldaten was de oorlog dan ook geen ‘zinloos’, maar net heel ‘zinnig’ geweld. De overtuiging van de Belgische soldaten dat hun offers

zinnig waren, verklaart waarom ze bereid bleken vol te houden.

Alhoewel de doorwerking van diepgewortelde culturele noties in verband met mannelijkheid, plicht en gehoorzaamheid niet veronachtzaamd mag worden, was ze niet van doorslaggevend belang. Waren immers dergelijke noties niet evenzeer aanwezig bij legers die er uiteindelijk de brui aan gegeven hebben zoals het Duitse of het Russische? Internationale vergelijking noopt er ook toe het belang van de factor ‘dwang’ in sterke mate te nuanceren. Zelfs in landen met een uitgesproken militaristische traditie als Rusland of Duitsland bleek immers geen enkel disciplinair kruid structureel opgewassen tegen demoralisatie van de troepen. Soldaten kunnen niet op langere termijn tot offers gedwongen worden, wanneer ze niet (langer) overtuigd zijn van de zin van de oorlogsinspanning.

De Belgische soldaten mochten de oorlogsinspanning dan wel als zinnig beschouwen, hun vasthoudendheid was niet in onaantastbaar graniet gehouwen. Potentieel eroderende krachten waren wel degelijk aanwezig. Vanuit hun eigen morele referentiekader maakten de soldaten aanhoudend de balans op van de oorlogsinspanning. De steun voor de oorlog was met andere woorden niet voor eeuwig verworven, maar afhankelijk van bestendige afweging. Zolang onder de soldaten de perceptie bestond dat ze niet alleen

26 Zie ANTON BLOK, “The Narcissism of Minor Differences”, in *European Journal of Social Theory*, jg. 1, 1998, nr. 1, p. 33-56.

27 Zie voor het beeld van het ‘offer’ onder de katholieke flaminganten aan de IJzer de bijdrage van Frans-Jos Verdoordt aan het Interuniversitair Colloquium *Natie en democratie 1890-1921*, Brussel, 8-9.6.2006.

stonden in hun offers, maar dat ook anderen deprivaties moesten ondergaan of ten minste respect konden opbrengen voor hun offers, bleven ze bereid voor het hogere doel door te vechten.

* ANTOON VRINTS (1978) is doctor in de geschiedenis (UGent) en ADVN-projectmedewerker.